

Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42* (Studia historica Uppsaliensia 218), Uppsala 2005, 402.

U svojoj knjizi, objavljenoj pod naslovom *Utopias of Nation*, Tomislav Dulić, iznosi rezultate svoje disertacije koja analizira lokalna masovna ubojstva u Bosni i Hercegovini u vremenskom periodu od 1941. do 1942. godine. Za razliku od dosadašnjih analiza, fokusiranih na političke i elitne razine, autorova glavna intencija rada jest prikazati mehanizme lokalnih masovnih ubojstava kao rezultata interakcije političke i lokalne odnosno individualne razine.

Prvi dio disertacije (*The Problem*), posvećen je teoriji i metodologiji gdje autor predstavlja svoj trodimenzionalni model za analizu masovnih ubojstava, kojim sintetizira do sada samo separatno diskutirane aspekte ovog fenomena. Da bi se, naime, mogla vršiti komparativna analiza masovnog ubojstva kao i njegovo uvrštavanje na skali od masakra do genocida autor postulira pristup koji uzima u obzir sve tri relevantne dimenzije / faze zločina: *intencija / konceptualizacija; sistematizacija / implementacija; opseg / realizacija*.

U smislu svog trodimenzionalnog modela Dulić kao početnu fazu konceptualizacije masovnih ubojstava identificira političku labilnost države, njezino vojno pokoravanje ili slična politička unazađenja, koja omogućavaju političke tenzije, te dolazak na vlast političke elite s utopističkim obećanjima koja se prema njihovoj ideologiji mogu realizirati samo nakon odstranjenja konstruirane nepoželjne grupe predstavljene kao glavni razlog nepovoljne političke situacije. Istodobno na mikro razini, prema autoru, nastaje disolucija dosadanih normi te kriza identiteta, koja, u potrazi za sigurnošću, prihvaća ponuđene nove norme kao i identitet ugrožene nacije koja se mora osloboditi nepoželjnih elemenata, što dovodi do etničke ili nacionalne isključivosti. Ukoliko ne dođe do eksternih poremećaja ovog procesa, počinje faza implementacije u obliku koncentracije, eksploatacije i uništavanja grupe koja može rezultirati etničkim čišćenjem ili čak genocidom.

Na pitanje koji su to razlozi što omogućuju masovna ubojstva velikog opsega, autor se jasno distancira od popularne teorije prahistorijskih međuetničkih antagonizama, te, oslanjajući se na teoriju Michaela Manna, upućuje na modernizaciju. Naime, unapređenjem ratne tehnologije, konceptom političke ideje nacije kao novim primarnim kolektivnim identitetom s težnjom prema homogenoj državi, te kvazi-

znanstvenim rasnim teorijama, modernizacija je omogućila rađanje ideologija totalitarnih režima, koje, uglavnom svojim esencijalističkim pogledom na naciju kao organsku jedinicu, nastoje osmisliti dominaciju vlastitoga kolektiva, što može realizirati jedino isključivanjem konstruiranog “nepoželjnog” susjednog kolektiva asimilacijom, deportacijom ili čak masovnim ubojstvom.

Drugi dio knjige (*The Antecedents*) tvori uvod u empirijski dio gdje se ukratko prikazuje utjecaj modernizacije na političkoj, socijalnoj i ekonomskoj razini u Jugoslaviji. Naime nakon osmanskog doba, u kojem se sistem bazirao na religijskoj toleranciji, moderni koncept nacije nije se uspio etablirati u smislu jedinstvenog nacionalnog identiteta kao substituenta za religijskim identitetom, što je na kraju rezultiralo trima etničkim identitetima sa suprotstavljenim političkim interesima za vrijeme Kraljevine SHS: federalističke tendencije od strane Hrvata, centralističke od strane Srba i muslimansko balansiranje između njih kako bi se sačuvale ekonomske privilegije.

Modernizacija nije mogla eliminirati također ni ekonomsku labilnost agrarnim reformama te pridonijeti blagostanju zemlje, što je, nakon velike depresije i pada cijena agrarnih proizvoda, samo još više dovelo Jugoslaviju u nepovoljan i ovisan položaj koji je rezultirao 1930-ih ovisnošću države o tržištu sila Osovine. Ovi su uvjeti, naime, stvorili nestabilnu državu koja je, nakon kapitulacije Jugoslavije 17. travnja 1941. godine, omogućila formalno etabliranje ustaškog totalitarističkog režima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, NDH, kao i četničke organizacije JVUO, koje su omogućile razvoj nacionalističkih ideologija u fazi konceptualizacije, čime se autor bavi u trećem dijelu (*Conceptualisation: State Dissolution and Nationalism*).

Pri komparativnoj analizi ustaške i četničke ideologije, kao primjer nacionalističkih diskursa u Jugoslaviji, autor za ustaški primjer koristi propagandni materijal u obliku novina, govora Ante Pavelića, postera, geografskih karata etc, dok sadržaj četničke ideologije uglavnom crpi iz Moljevićeva memoranduma *Homogena Srbija*.

U svome radu Dulić vrlo dobro zapaža da je jedinstvenu sličnost navedenih ideologija tvorilo cilj tj. stvaranje etnički homogene države s jasnom dominacijom vlastitog naroda, dok se definicija vlastitog i tuđeg identiteta zasnivala na vrlo različitim konceptima.

Koncepcija identiteta hrvatske nacije uglavnom se bazirala na nacionalnim, kulturnim, političkim i povijesnim aspektima koji su Hrvate predstavljali kao kolektiv, koji je već od 6. st. kao organizirana “nacionalna” skupina egzistirao na Balkanu. Iako su ustaše u svojoj ideološkoj retorici negirali separatnost ostalih kolektiva, njihov odnos prema njima drastično se razlikovao.

Dok je ustaška ideološka retorika muslimane prihvaćala kao “cvijeće hrvatske nacije”, što je rezultiralo njihovom inkorporacijom, nepoželjne kolektive sačinjavali su Srbi, Romi i Židovi, s time što su se glavne determinante srpskog identiteta ba-

zirale na kulturnim kriterijima, dok je židovski i romski identitet svoje oznake nosio u rasnim zakonima, usvojenim iz Njemačke. Ovu diferencijaciju autor posebno naglašava na osnovi koje su Srbi mogli izbjeći fizičko uništenje asimilacijom, tj. konverzijom na katoličanstvo ili iseljavanjem iz NDH, dok Židovi i Romi na osnovi nepromjenjivosti “rasnih karakteristika” nisu imali navedene alternative (osim bijega ili priključenja partizanskom pokretu).

Dulić zaključuje da je ustaštvo predstavljalo “visoko-modernističku”, kvazi-znanstvenu ideologiju s revolucionarnim političkim programom koji je trebao služiti realizaciji homogenog hrvatskog *Volksggeist*-a uokvirenog u “demokratskoj” slobodi.

Četnički ideološki koncept, pak predstavljao je anti-modernistički, rojalistički, konzervativni model bez “znanstvenog” fundamenta, koji je Srbe predstavljao kao vječne žrtve eksterne agresije, dok su nepoželjne grupe tvorili Hrvati i Muslimani uglavnom zbog njihove političke neloyalnosti prema Jugoslaviji. Ideološki koncept, za razliku od ustaša, nije uključivao asimilacijske tendencije s mogućnostima konverzije ili denacianlizacije.

Glavni dio disertacije (*IV. Implementation: Case Studies*) Dulić posvećuje fazi implementacije, koju analizira u lokalitetima gdje su masovna ubojstva bila najintenzivnija i čiji počinitelji se nedvojbeno mogu identificirati. Kao primjere za ustaške zločine Dulić navodi Gacko, Ljubinje, Trebinje, Bileću, Stolac, Prijedor, Sanski Most, Bosansku Dubicu, Bosanski Novi dok mu Višegrad, Foča, Rogatica i Goražde služe kao primjeri za četničke zločine. Kao glavne izvore za svoju analizu Dulić, pored sekundarne literature, koristi i kritički reflektira, između ostalog, i izvještaje o ratnim zločinima, dokumente počinitelja zločina, izjave svjedoka, privatne dnevničke etc.

U svom opisu mehanizama ustaških i četničkih zločina, Dulić teži k vrlo detaljnom prikazu u kojem čitatelja ne šteti od grozota u obliku klanja, spaljivanja, strijeljanja ljudi, odstranjivanja određenih dijelova tijela kao i bacanja ranjenih zajedno s mrtvima u masovne grobnice.

Među posebne karakteristike ovog dijela ide autorovo nastojanje da osvijetli zlodjela iz raznih perspektiva, aktera i žrtava. Koristeći individualne i subjektivne refleksije, autor pridaje dakle i tragičnom dijelu povijesti ljudsku notu, često zaboravljenu u generalizirajućim teoretskim modelima iza kojih se kriju ljudski životi. Naglašavajući važnost individualnog iskustva čovjeka unutar povijesti kolektiva, autor osvježava svoju analizu ljudskim pričama pojedinaca, aktera, preživjelih žrtava ili pak pasivnih promatrača tijekom masovnih ubojstava. Neovisno o kojoj “kategoriji” ljudi se radi, Dulić ne zaboravlja konceptualizaciju svakog navedenog ljudskog poteza čime želi pridonijeti boljem razumijevanju tragičnih događaja

Pri komparaciji ustaških zločina u vremenskom periodu 1941-1942. godine autor zapaža nekoliko načela pri procesu destrukcije. U prvoj fazi tokom 1941. godine, pored nastojanja kulturne purifikacije u obliku lingvističke čistoće hrvatskoga jezika, uništavanja srpskih / pravoslavnih kulturnih spomenika te mijenjanja srpskih ili jugoslavenskih imena gradova i sela, ustaške zločine autor prepoznaje kao ideloški motivirane, koji su se najprije ograničavali na viši socijalni sloj srpskoga društva kao na potencijalne mobilizatore za organizirani otpor, a onda vrlo brzo prešli i na ostale socijalne slojeve.

Međutim, jačanjem partizanskoga pokreta, okupacijom istočnih dijelova BiH od strane talijanskih trupa te pritiskom od strane Nijemaca već 1941. godine ustaški su zločini prema Srbima postali političke prirode, s opadajućom tendencijom intenziteta ubijanja, što je rezultiralo također i preformulacijom ideologije, uključivši koncept denacionalizije Srba kroz priznanje tzv. Hrvatske pravoslavne crkve. Dulić stoga zaključuje da su ti zločini predstavljali organizirano nasilje, čiji je intenzitet bivao politički dirigitiran.

Četnička lokalna ubojstva, iako su na određenim lokalitetima kao Foča, Goražde i Višegrad, trajala duže, ne ukazuju na specifičnu periodizaciju i sistematizaciju etničke homogenizacije. Često bi se svodila na incidentna ubijanja kojima nisu prethodila kulturna purifikacija ili uništavanje elitnog sloja, čije su žrtve bili civili na koje bi akteri naišli bez obzira na rod ili starost.

U završnom dijelu Dulić zaključuje da je ustaška implementacija bila mnogo kompleksnija, sistematičnija, organiziranija te na kraju i efikasnija. Autor to objašnjava činjenicom da su ustaše posjedovale državni aparat, koji je organiziranom propagandnom, infrastrukturom, administrativnim korpusom, koncentracijskim logorima, omogućio destrukciju u modernom stilu, koji se prema Hilbergovom modelu sastojao od deprivatizacije i nacionalizacije dobara nepoželjnih članova društva, čiji nastavak su mogli sačinjavati deportacija ili nasilna konverzija (jedino u slučaju Srba) ili pak fizičko uništavanje dok se četnička implementacija može okarakterizirati uglavnom predmodernim atributima tj. organizacija na lokalnom nivou, nedostatak efikasnog širenja propagandnog materijala, nedostatak tehničke opreme za masovno uništavanje stanovništva, što reducira Hilbergov model na samo tri faze: definicija, koncentracija i masovna ubojstva.

Nakon kvantitativne analize statističkih podataka u petom i zadnjem dijelu knjige (*Realisation: Quantitative Analysis*), koju autor uglavnom zasniva na sekundarnoj literaturi, glavni zaključak djela glasi: Kada je četnički zločin u pitanju, Dulić iako spominje Moljevićev projekt "Homogena Srbija" od 30. juna 1941, te Instrukciju Draže Mihailovića od 20. decembra 1941, u kojoj se predviđa "čišćenje Sandžaka od muslimanskog i hrvatskog življa", zaključuje da nije jasno je li u početnoj fazi bila intencija totalnog uništenja muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Među-

tim, na temelju statističkih podataka zaključuje da nije počinjen genocid ni na jednoj navedenoj grupi. Ovaj zaključak će zasigurno izazvati reakcije drugih povijesničara, koji drugačije gledaju na ulogu četnika i njihovih zločina u Bosni i Hercegovini.

S druge strane, Dulić naglašava da u slučaju ustaškog zločina to ovisi od grupe žrtava. Dok je nad Židovima i Romima jasno počinjen genocid, jer, pored statistike, o tome također svjedoči i jasna intencija totalnog fizičkog uništenja navedenih grupa, u slučaju srpskog stanovništva prisutne su genocidalne razmjere ubojstava bez intencije totalnog fizičkog uništenja, što se moglo očitovati i u mogućnostima konverzije odnosno deportacije iz NDH.

Dulićevo djelo pridonosi povijesnoj analizi događaja Drugoga svjetskoga rata u Bosni i Hercegovini. Ipak, svojim teoretskim postavkama te alternativnim pristupom empiriji, naglašavajući mikro (individulane) i makro razine, knjiga zacijelo zaslužuje pozornost analitičara kao i šireg kruga čitatelja. ■

Iva Lučić

Ladislav Hladký: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity v Brně, 2005, 388.

Opsežne monografije o bosanskoj povijesti obično potječu od autora iz same Bosne i Hercegovine odnosno iz neke od okolnih južnoslavenskih zemalja. Valja stoga upozoriti na svaku uspjelu publikaciju koja se tome određenju izmiče, te nudi od neke mjere specifični pogled na teme iz povijesti Bosne. Takvom knjigom možemo smatrati i *Bosansko pitanje u 19. i 20. stoljeću* (Bosenská otázka v 19. a 20. století) češkoga historičara Ladislava Hladkog koji se već godinama bavi ovom tematikom.

Recenzirani rad predstavlja do sada najkompleksniju obradu bosanske historije nastalu u češkoj sredini. Autorovom primarnom namjerom je temeljito proučiti složeni proces formiranja modernih naroda na prostoru Bosne i Hercegovine te problematiku njihova suživota u 19. i 20. stoljeću. Naglasak je pri tome stavljen na prikaz prijepora što su se u rečenom razdoblju pojavljivali između tih nacionalnih zajednica. U uvodu knjige Hladký jasno definira bosansko pitanje kao "*problem suživota bosanskih Srba, Hrvata i Muslimana (Bošnjaka) koji stoljećima nastanjuju oblast Bosne i Hercegovine i zajedno je smatraju rodnom zemljom, no s državno-političkoga gledišta su (osobito što se tiče državne samostalnosti i teritorijalnoga integriteta te zemlje) prema njoj u prošlosti imali i do danas imaju nejednak, ako ne i izravno oprečan odnos*" (str. 7).
